

Človeško okostje z zadrtem bronastim kopjem iz Ljubljane

©Andrej Gaspari

Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani

Izvleček Poleti leta 1938 je bil v strugi Ljubljane blizu izliva Bistre odkrit človeški skelet z zadrto bronasto sulično ostjo iz bronaste dobe. Prispevek predstavlja arhivske podatke o okoliščinah odkritja in se dotika primerljivih najdb iz širšega evropskega prostora. Številne kovinske najdbe bronaste dobe na ožjem območju najdbe dopuščajo možnost, da je do nasilne smrti prišlo v okviru ritualnega dogajanja.

Ključne besede podvodna arheologija, Ljubljana, Ljubljanska barje, bronasta doba, vodne najdbe, orožje, trupla, paleopatologija

Uvod

Ljubljana se počasi uveljavlja kot eno pomembnejših arheoloških najdišč na slovenskem ozemlju, vse bolj pa je znana tudi med strokovno javnostjo v evropskem prostoru. Upravičenost te oznake je moč utemeljiti z obsežnimi zbirkami kvalitetnega in dobro ohranjenega gradiva od neolitika do poznega srednjega veka in pa predvsem s celovito arheološko informacijo, ki jo je moč pridobiti iz navidezno brezupnih najdiščnih okoliščin na dnu te barjanske reke. Zaradi specifičnih geomorfoloških pogojev so se namreč v Ljubljani do nedavna ohranili kronološko in funkcionalno jasno strukturirani kompleksi najdb, ki med drugim v marsičem osvetljujejo vedno bolj pogosto obravnavano problematiko fenomena vodnih najdb. Na tem mestu bomo predstavili izjemno najdbo iz enega arheološko najzanimivejših odsekov Ljubljane, ki zajema strugo med izlivom potoka Bistra južno od Blatne Brezovice in okoli 300 m nižje ležečim ustjem jarka Zrnica, kjer se začne del struge z imenom Kamin.

Prve arheološke najdbe iz tega dela Ljubljane so znane iz konca 19. stoletja, odkrili pa so jih prebivalci dveh domačij na levem bregu Ljubljane ob izlivu Pekovega grabna v Kaminu. Poleg ribolova z mrežo in otroške igre so številnost najdb pogojevali tamkajšnji naravno zvišani deli rečnega dna in številni udori bregov, do katerih je prihajalo predvsem od vodne opazovalnice v Kaminu navzgor. Večji in manjši udori oz. usadi so bili predvsem posledica nižanja talne vode ob regulacijah struge Ljubljane v mestnem jedru, s katero je bil uničen vzgon za obrežne plasti naplavljenih ilovic.¹

Dinamika pridobivanja arheoloških najdb iz struge Ljubljane pri Bevkah, kot jo podajajo vpisi v inventarno knjigo NMS in arhivski dokumenti, kaže, da je do odkritij dejansko prihajalo po regulacijskih delih v mestnem jedru. Na začetku leta 1913 je vrhniški župan Gabrijel Jelovšek

Abstract The article presents the remains of a human skeleton with an embedded bronze spear discovered in the riverbed of Ljubljana in the summer of 1938, discusses the archival data on the circumstances of the discovery and takes into consideration comparable finds from other parts of Europe. The abundance of Bronze Age metal-work found in the same area and presumably deliberately deposited in the water suggests that violent death occurred in the context of a ritual act, performed on the riverbanks.

Keywords underwater archaeology, Ljubljana River, Ljubljana Moor, Bronze Age, finds from water, weapons, bodies, paleopathology

Deželnemu muzeju sporočil, da je posestnik Kršmanc, po domače Kamin, v Ljubljani pri Bevkah odkril več predmetov iz rimske dobe in jih naokoli ponujal za odkup.² Prav v Kaminu je bila najverjetneje odkrita tudi skupina poznolatskega in zgodnjerskega orodja in orožja, t. i. zakladna najdba iz Vrhnik, ki jo je okoli leta 1927 pridobil zbiralec Janko Vertin. Glede na okvirno letnico najdbe ni izključeno, da so tudi te predmete odkrili člani Keršmančeve družine.

V bližini Keršmančevih, danes Buhovih, je stala hiša grofa Karla Lichtenberga,⁴ imetnika ene največjih predvojnih zbirk arheoloških najdb v Sloveniji. Nekaj najdb je muzeju podaril že njegov oče ob koncu 19. stoletja,⁵ večino predmetov, ki jih je našel sam oz. njegovi sinovi v 30-ih letih, pa je Narodni muzej odkupil tik pred drugo svetovno vojno.⁶ Lichtenbergovi so predmete, zbrane med izlivom Bistre in Kaminom, ponujali in uspešno prodali

² Arhiv Narodnega muzeja; 223, 364, 413/1913.

³ Stare 1953; Horvat 1990.

⁴ Plemiška rodbina Lichtenberg se je delila v več vej (baroni, grofje), ki so imele številna posestva po vsej Kranjski. Večinoma so živeli v Ljubljani (Vodnik po fondih in zbirkah – Arhiv Slovenije, fond 1362).

⁵ Med prve dokumentirane najdbe iz Ljubljane sodi 52 cm dolg bronast meč, ki ga je muzej odkupil leta 1883 (NMS/inv. knjiga B: št. 5044; Sinkovec 1995, 108, T. 31: 213). Verjetno je bil najden pri ribolovu z mrežo nekje na območju med Bevkami in Notranjimi oz. Vnanjimi Goricami. V Dežmanovem poročilu beremo: "Nicht unwichtig war die (...) eines gut erhaltenen Bronzeschwertes in Schiffsblattform von 75 cm Länge, den älteren Bronzespies (...), angeblich bei Beveke auf dem Laibacher Moorast aufgefunden. Der Umstand (... ?...) diese Waffe kein Patina trägt, was bei Bronsen- und Kupferobjekten der Fall ist, die im Wasser oder im (... ?...) gelegen waren, lässt vermuten, dass der Schwert aus einem noch nicht aufgefundenen Pfahlbau in der Umgebung der Beveke über Gorica stamme, daher (...) in jener Gegend nach Pfahlbauresten zu forschen sein wird" (Arhiv RS, DZ-DO IX-5, 1883-1887, št. 5672, list 4). Da je bil meč najden v Ljubljani, nakazuje podatek iz inventarne knjige, ki ima za imenom Vnanja Gorica vpisan vprašaj, pod njim pa napis *Aus der Laibach*. Pri dolžini meča je v Dežmanovem poročilu očitno prišlo do napake, saj inventarna knjiga navaja pravo dolžino; za podatek o poročilu v Arhivu RS se lepo zahvaljujem dr. Draganu Božiču.

⁶ Kos 1999, 67.

¹ Uhlir 1957, 12, 49-50.

jali tudi drugim muzejem in zasebnim zbirateljem. Znan je primer ljubljanskega draguljarja Eberleta, ki je pridobil rimsko skledo iz mozaičnega stekla⁷ in bronasto vrbovolistno sulično ost.⁸ Po družinski tragediji leta 1943 sta Lichtenbergova sinova emigrirala v Združene države Amerike in pri tem s seboj odnesla tudi del zbirke.

Arhivski in časopisni podatki o odkritju

Aprila 1938 sta časopisa Jutro in Slovenec poročala o zanimivih najdbah v Ljubljani: ... *Kakih 600 m od Bevske vodne opazovalnice navzgor se je breg Ljubljane na več mestih vdrl. Stranski pritisk je povzročil, da se je dvignilo dno reke in iz glinastih plasti so se prikazale zanimive najdbe. Sinovi grofa Lichtenberga so pri ribolovu nabrali nekaj sulic, kopja, črepinje starih posod in jih spravili domov...*⁹

... *Grof Lichtenberg je pri ribolovu že večkrat našel bronaste sulice, razne črepinje starih posod in staro orodje, ki ga hrani v svoji zbirki v Bevkah. (...) Za najdbe se posebno zanimajo nekateri privatni ljubitelji starinskih zbirk, ki so ponudili lepe svote. Vendar bi bilo potrebno, da si zbirko ogledajo strokovnjaki, ker vsebuje mnogo zanimivega bronastega orožja, orodja, kosti in posode, katere je treba še preučiti.*¹⁰

Popisu zbirke Lichtenberg "kolikor prihaja v poštev za nakup", ki ga je 19. julija 1938 napravil Rajko Ložar, je dodan zanimiv tekst, ki se nanaša na okoliščine najdbe bronaste sulice. Ta je upodobljena na tretji izmed štirih fotografij, ki so bile posnete pred hišo v Kaminu.¹¹ "Št. 1 slika 3 – bronasta sulica bronaste dobe je bila zasajena v prsni koš, ki ga je našel g. Lichtenberg sam; sulica je tičala prav v prsnem košu. Skelet je ležal prej kake 5 m globoko, ko pa je zemeljska zrušitev dvignila dno Ljubljane, je ležalo okostje tik pod gladino vode. Na tem mestu je padel g. Lichtenbergu še večji meč v vodo. Najdeno junija 1938 ob nizkem vodostaju Ljubljane, ca 200 m od izliva Bistre v smeri proti Ljubljani. Blizu soseda sta v Ljubljani Lichtenbergova sinova našla popolnoma črno lobanjo, vendar sta jo prestrašena vrgla nazaj. Lichtenberg je hranil tudi kos lobanjske kalote, najden v Ljubljani v bližini, ki je bil že čista 'okamenina'".

Razen Ložarjevega zapisnika, ki je verjetno nastal ob njegovem obisku pri grofu v Kaminu, nimamo za osvetlitev najdbe nobenih drugih podatkov. Ostaja vprašanje, zakaj

Ložar enkratnega odkritja ni objavil v strokovni literaturi,¹² še bolj pa bije v oči odsotnost časopisnih člankov, ki so sicer precej natančno poročali o rimski skledi. Ne vidimo razloga za dvom v Ložarjev zapis, še posebej, če upoštevamo dragocene kovinske najdbe pozne bronaste dobe, ki so bile na tem območju odkrite po letu 1979.

Analiza najdiščnih okoliščin

Podatki o najdišču so razmeroma natančni. Skelet je bil odkrit približno na polovici odseka struge Ljubljane med izlivom Bistre in ustjem reguliranega potoka Zrnica. Čeprav ni jasno, ali je grof najdbo opazil s čolna ali z brega, nam oblikovanost obeh bregov nakazuje večjo verjetnost, da gre za levi breg. Tok Ljubljane, ki je na tem odseku ob srednjem vodostaju širok okoli 30-35 metrov, namreč spodkopava desno obalo na celotnem odseku blagega levega zavoja proti Zrnici. Kose ilovice iz podorov Ljubljane, okrepljena s hladnejšo vodo Bistre, zlahka suspendira in odnese, tako da je dno na desni strani bolj ali manj sprano in brez sedimentov. Leva podvodna brežina, ki jo na kopnem spremlja nekaj metrov široka terasa, je nasprotno zamuljena in močno porasla z vodno vegetacijo, kar je ustvarjalo neprimerno ugodnejše okoliščine za ohranitev skeleta. Globina, na kateri naj bi prvotno ležal skelet (okoli 5 m), ustreza višinskim odnosom rečnega profila, ki so bili na tem mestu izmerjeni leta 1933¹³ in so bolj ali manj enaki še danes.

Skelet se je očitno sprostil ob usadu dela terase, ki pa ne predstavlja pravega brega, temveč začasno zasut del struge, podvržen sedimentacijskemu ciklu. Profil terase, ki je zaraščena z grmovjem in trstiko ter pogosto izpostavljena visoki vodi, tvorijo fluvialni sedimenti, ki vsebujejo organske ostanke pa tudi arheološki material.¹⁴ Možnosti, da bi bil skelet, pa tudi druge najdbe, odplavljen z intenzivnim bočnim premikanjem struge na območje obeh obrežnih nasipov, ki glede na dosedanja dognanja izpričujejo precejšnjo stabilnost, ni moč popolnoma izključiti, vendar se zdi manj verjetna.

Na vprašanje, kako je mogoče, da je Lichtenberg skelet našel tik pod vodno gladino v sicer globoki strugi, ponuja odgovor takraten nizek vodostaj, pa tudi novejša najdba s tega odseka, ki so bile v nekaterih primerih odkrite v ilovnatih sedimentih, le 1 m pod robom terase.¹⁵

⁷ Slovenec, 9. aprila 1938, 3.

⁸ RGZM Mainz – inv. št. 36831; Šinkovec 1995, 89, T. 26: 168.

⁹ Jutro, 2. aprila 1938, 3; Ložar 1938, 104, op. 48; Ložar 1939, 186.

¹⁰ Slovenec, 9. aprila 1938, 3.

¹¹ NMS; Az 13; negativ št. 3225.

¹² Ložar se je s kovinskimi najdbami bronaste dobe ukvarjal npr. v članku o šilih in bodalnih z Ljubljanskega barja (Ložar 1943).

¹³ Vrh obrežnega nasipa in terase je v višini 289,3-290,1, rob spodnje terase na levem bregu 286,2 m, dno struge pa na okoli 281,3-283,0 m.

¹⁴ Logar 1986, 294.

¹⁵ Npr. meč tipa Sauerbrunn, pri katerem je po pripovedi najditelja iz

Iz teksta "je tičala prav v prsnem košu" lahko razberemo, da je bila bronasta ost zadržana v človeški skelet. Ne vemo, v kakšnem stanju je bilo okostje oz. koliko ga je bilo ohranjenega. Sodeč po opisu se je vsaj zgornji del trupa držal skupaj, pri čemer je bila ost verjetno zataknjena med rebra. Deli skeleta z ali brez mehkejšega vezivnega tkiva so se lahko ohranili le v mokrem okolju, kar nakazuje ali odložitev direktno v vodo oz. strugo, kjer so ga kmalu prekrile naplavine, ali pa dolgotrajno lego v vodo prepojenih plasteh na obrežju. Glede na dve koncentraciji kovinskih najdb bronaste dobe v neposredni bližini skeleta in njegove ohranjenosti sklepamo, da razdalja med mestom, kjer je došel v vodo, in krajem odkritja ni velika.

Kako torej razložiti pojav trupla človeka, ki je najverjetneje živel nekje v času med 16. in 11. stoletjem pr. n. š. in čigar smrt je povzročil sunek kopja? Gre za uboj v sklopu ritualnega dogajanja, ki bi si ga v tem primeru smeli prej predstavljati kot javno ceremonijo kakor pa kot individualno dejanje? Morda imamo opravka s končnim izidom spopada ali umorom, po katerem je bilo truplo poraženca odvrženo v vodo ali zakopano na obrežju? In nenazadnje, gre morda za alternativni način pokopa? Z velikostjo oz. uporabo osti (met ali boj na bližino) je povezano vprašanje, zakaj storilec orožja ni izvlekel? Ga ni hotel (osebni nagibi, ritual?) ali mogoče zaradi bojnega meteža, naglice, padca žrtve v vodo? Vsekakor zgolj na podlagi oblikovanosti sulične osti, ki nam v tej fazi raziskav ne izdaja več kot stike tega območja z vzhodnopanonskim prostorom, na ta vprašanja ni moč odgovoriti.

Sulična ost

Ost sulice oz. kopja, ki jo hrani Narodni muzej Slovenije pod inventarno številko P 10928, je bila prvič objavljena leta 1995 v katalogu posameznih kovinskih najdb bakrene in bronaste dobe (sl. 1: 1).¹⁶ Gre za majhno, 12 cm dolgo ost z ozkim rombično oblikovanim listom in kratkim tulom (3,6 cm), ki obsega 30 % celotne dolžine. List s klinastim presekom ima komaj zaznavno usločeni ostrini, ki se enakomerno ožita proti razmeroma ostri konici. Prehod v najširši del lista (3,2 cm) leži nad spodnjo šestino oz. na 16 % njegove dolžine, razmerje med širino lista in celotno dolžino osti pa znaša 26,6 %. Tul z okroglim presekom premera 2,0 cm enakomerno preide v sprva gladko polkrožno rebro, ki ima nato na osrednjem delu blago profiliran presek s štirimi fasetami. Tik nad odprtino nasadišča sta dve okrogli luknjici za pritrditev lesenega kopjišča, ki

ilovnatega sedimenta molel le ročajni del. Meč je bil odkrit vsaj 2 m nad dnem struge (prim. Potočnik 1988-1989, 390).

¹⁶Šinkovec 1995, 83, T. 24: 155.

se ni ohranilo. Ost, ki tehta 62,4 g, je zelo dobro ohranjena in ima črno-rjavo do zlato-rjavo patino.¹⁷ Sulične osti enake oblike in podobnih dimenzij, kot jih ima ta iz Ljubljane, poznamo iz srednje bronaste dobe in starejšega dela KŽG. Pregled literature pokaže, da so osti z rombičnim listom izven Karpatske kotline precej redke.¹⁸

Najbližje primerjave najdemo v suličnih osteh iz depoja Szendrölád na Madžarskem (sl. 1: 3), ki sodi v horizont Gyermely oz. srednji del KŽG,¹⁹ depoja Velká Roudka na srednjem Moravskem (sl. 1: 2), datiranega v starejši del KŽG,²⁰ ter groba Małkowice na Poljskem, iz periode IV (sl. 1: 4).²¹

Med številnimi bronastimi ostmi severne Evrope najdemo le dva primerka z ozkim in podolgovatim rombičnim listom (sl. 1: 6, 7).²² Jacob-Friesen ju je uvrstil v obsežno skupino majhnih suličnih osti tipa Bagter s konveksnima ostrinama, ki predstavlja značilno obliko periode I.²³ V Sloveniji sta bili podobni osti, vendar z nekoliko bolj zaobljenim prelomom na najširšem delu lista, najdeni med gradivom iz nasipnega stožca v Mušji jami, v kateri horizont najintenzivnejšega odlaganja sodi v čas prehoda med stopnjama Ha A in B.²⁴

Rombična oblika lista sama po sebi ne ponuja oprijemljivejših kronoloških opore, saj se pojavlja že pri najstarejših suličnih osteh iz Karpatske kotline, datiranih v konec zgodnje in v srednjo bronasto dobo.²⁵ V KŽG so pogostejše običajno nekoliko večje osti, ki imajo proporcionalno daljše tule in širše liste z ostrim prelomom. Več takšnih osti s profiliranim tulom je vseboval znani depo Bükkaranyos II iz zgornjega Potisja, ki je eponimen za de-

¹⁷Uveljavljena delitev na težje osti sulic kot orožja za vbadanje in manjše osti, namenjene metanju, ki postavlja mejo pri okoli 10-11 cm dolžine (tako npr. Říhový 1996, 5), obravnavano ost uvršča med orožja, ki jih je bilo mogoče uporabljati na oba načina. Čeprav bi bilo moč takšno kopje vreči tudi nad 50 m daleč, se zdi bolj verjetno, da so jih uporabljali na razdaljah okoli 30 m, na katerih se je nizko in hitro letečemu kopju težko izogniti (Harding 2000, 281-283).

¹⁸Prim. Jacob-Friesen 1968; Avila 1983; Říhový 1996; Tarot 2000.

¹⁹Mozsolicz 1985, 192, Taf. 263: 16.

²⁰Říhový 1996, 55, Taf. 9: 66.

²¹Gedl 1995, 37, Taf. 56: 9.

²²Depo Nätraby (Blekinge) na Švedskem (Jacob-Friesen 1968, 91, Taf. 6: 3); posamična najdba iz Rye pri Københavnu na Danskem (Ib., 91, Taf. 6: 9).

²³Jacob-Friesen 1968, 89-104.

²⁴Turk 1994, 73, T. 10: 2; 20: 9.

²⁵Glej npr. kalup za sulično ost iz zgodnjebronastodobne naselbine Pecica (Hänsel 1968, 75, T. 9: 7) in sulično ost (podobne velikosti in oblike kot najdba iz Ljubljane) iz naselbine Otomani na vzhodnem delu Karpatske kotline, ki ni trajala dlje od srednje bronaste dobe (sl. 1: 5; Ib., 75, T. 29: 15), ter podobno ost iz groba 122 na srednjebronastodobni nekropoli Hernádkak (Bóna 1975, 150, Taf. 155: 4).

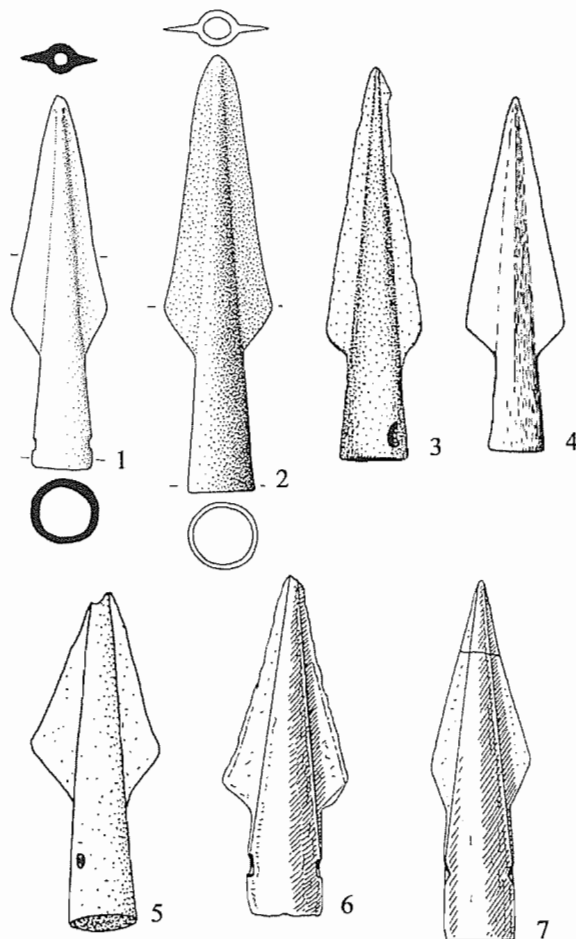
pojski horizont Aranyos iz najstarejšega dela pozne brona-
ste dobe.²⁶ Neprofilirani primerki se pojavljajo na širokem
območju med nordijskim prostorom²⁷ in Apeninskim po-
lotokom, kjer jih najdemo še v pokopih iz začetka starejše
železne dobe.²⁸ Takšne osti so znane tudi iz Mušje jame,²⁹
kot posamična najdba iz barja pri Igu³⁰ in med predmeti iz
gomilnega grobišča v Podzemlju.³¹ Majhno rombično ost
s kratkim listom od nedavna poznamo tudi iz Ljubljane
nad izlivom Borovnišnice.³²

Arheološke najdbe bronaste dobe na območju iz- liva Bistre

Območje izliva Bistre v Ljubljano, od koder je sicer
znana že eneolitska keramika ter predmeti iz kosti in
roževine,³³ ki jih povezujemo z bližnjimi kolišči, označuje
številno kovinsko gradivo z visokim deležem orožja in
orodja ter le nekaj sočasnih keramičnih najdb.³⁴ Med naj-
starejše kovinske najdbe iz Ljubljane nasploh sodijo
ploščata sekira z robniki iz konca zgodnje bronaste dobe,
dva leva srpa³⁵ ter manjši in večji rapir iz družine mečev
Sauerbrunn-Boiu,³⁶ ki sodijo v srednjo bronasto dobo.

Do močnega porasta kovinskih najdb pride v starejšem
delu KŽG, analogno pojavu, ki je dobro dokumentiran
tudi v drugih evropskih vodotokih, pa se poveča tudi re-
pertoar najdb. Med gradivom iz stopenj Bd D – Ha B, ki
se na zahodnem delu Barja pojavlja tudi v strugi vzdolž
Sinje Gorice, pod izlivom Ljubije, pri Lipovcu pod Blatno
Brezovico, pri Bržiču in Treh Lesnicah v Kaminu, na iz-
livu Borovnišnice in nad železniškim mostom pri Preserju
(sl. 2-4), na vzhodnem delu pa na izlivu Radne nad Lipami
ter med Špico in ljubljanskim mestnim jedrom, prevladuje
predvsem orožje in orodje, osebna oprema in deli noše,
znani pa so tudi dve kovinski posodi, kosi surovine in osa-
mljena pogača / ingot.

Orožje mlajše in pozne bronaste dobe je na izlivu Bi-
stre zastopano s polnoročajnim mečem, dvema bodala-
loma z jezičastim nastavkom ter še s petimi suličnimi

Slika 1: 1 Ljubljana (po Šinkovec 1995, T. 24: 155); 2 Velká
Roudka (po Říhový 1996, Taf. 9: 66); 3 Szendrölád (po Moz-
solicz 1985, Taf. 263: 16); 4 Małkowice (po Gedl 1995, Taf.
56: 9); 5 Otomani (po Bóna 1975, T. 29: 15); 6 Rye (po Jacob-
Friesen 1968, Taf. 6: 9); 7 Nätraby (po Ib., Taf. 6: 3).

ostmi.³⁷ Osebna oprema in orodje vključuje polnoročajni
in jezičastoročajni nož, tulasto sekiro z ušescem in
jezičastoročajni srp, posebej pa izpostavljamo podatek, da
med deli noše poznamo le eno samo iglo, saj le-te v ostalih
koncentracijah nastopajo s skupno več kot 70 najdbami. Iz
bližine izliva Zrnice naj bi izvirala tudi okrašena globoka
skodela s presegačnim ročajem tipa Stillfried-Hostomice.

Količina, strukturiranost, distribucija in kvalitetna ohr-
anjenost bronastodobnih predmetov iz Ljubljane ter nji-
hovo ujemanje z vseevropskim fenomenom³⁸ skoraj ne

²⁶Mozsolicz 1985, 20-21, 105-106, Taf. 4: 14; 5: 10-14.

²⁷Jacob-Friesen 1967, 180, Taf. 178: 9, 11, 13; dodatne citate glej:
Říhový 1996, 55, Anm. 7.

²⁸Türk 1994, 118; Říhový 1996, 55, Anm. 7.

²⁹Türk 1994, 73, T. 8: 3-5.

³⁰Šinkovec 1995, 83, T. 24: 154.

³¹Dular 1978, T. 18: 6.

³²NMS; neobjavljeno.

³³Potočnik 1988-1989.

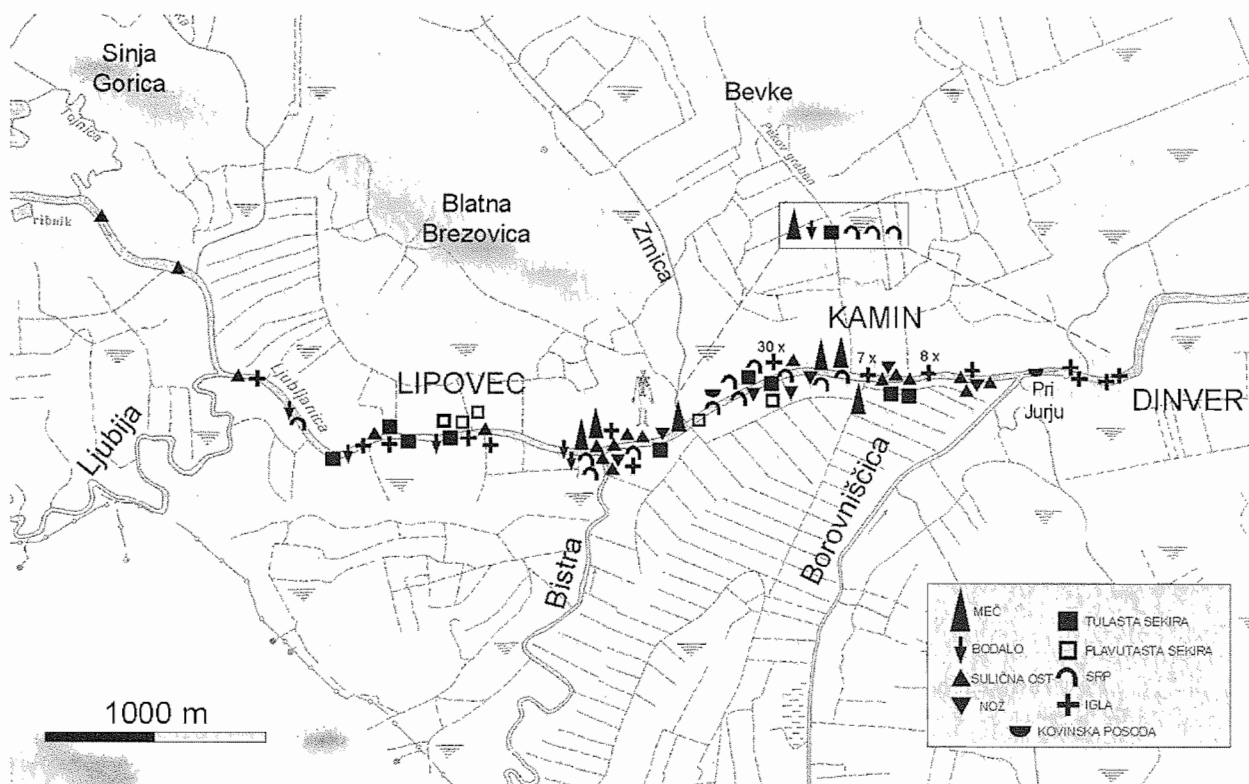
³⁴Najdbe hranijo Narodni muzej Slovenije in zasebni zbiralci. Večina
gradiva še ni objavljena.

³⁵Pavlin 2001, št. 1, 2.

³⁶Potočnik 1988-1989, 390-391, T. 5: 30.

³⁷Potočnik 1988-1989, 388, T. 6: 35; Šinkovec 1995, 89, T. 26: 168.

³⁸Na tem mestu naštejmo le nekaj del iz že razmeroma obširne lite-
rature: Torbrügge 1970-1971; Wegner 1976; Lavrsen 1982; Ehrenberg

Slika 2: Distribucija kovinskih najdb bronaste dobe iz Ljubljane pri Bevkah in Blatni Brezovici.

dopuščajo dvoma o namernem in dokončnem deponiranju večjega dela kovinskega gradiva, ki ima ozadje verjetno v pogrebnih obredih in religioznih predstavah,³⁹ manj prepričljivi pa sta domneva o naključnih izgubah predmetov pri rečnem transportu, nepazljivem prečkanju in spopadih na vodi oz. bregovih ter hipoteza, ki najdbe pojasnjuje z erozijo naselbinskih plasti.⁴⁰ V tej zvezi ponujajo zanimivo primerjavo količinska razmerja med posameznimi kategorijami predmetov na bronastodobnih postajah na obrežjih švicarskih jezer ter gradivom iz koliščarskih naselbin na Saôni. Pri bagranju struge v Ouroux-Marnayu je bila tako odkrita več kot tona keramike in le 20 kovinskih najdb, med katerimi najdemo žebelj, po štiri zapestnice, nože in igle, dve sekiri, tri zakovice, sulično ost in meč, pri čemer seveda ni nujno, da vsi predmeti izvirajo iz naselbinskih plasti.⁴¹ Na naselbinah na jezerskih bregovih, kot sta Hauterive-Champréveyres ali Auvernier, je delež

kovinskega gradiva neprimerno večji. Prevladujejo igle in noži, ki jim sledijo drugi deli nakita ter srpi in sekire, medtem ko so najdbe mečev in suličnih osti izjemno redke. Vzroki za pojav tako številnih kovinskih najdb so še predmet razprave, raziskovalci pa zagovarjajo tako namerno odložitev kot naključno izgubo.⁴²

Poleg tega je izliv Bistre eno izmed tistih mest na Ljubljani, kjer je kontinuiteta odlaganja – čeprav z nekoliko manjšo intenzivnostjo, kot na drugih odsekih – dovolj zanesljivo izpričana tudi v mlajših obdobjih.⁴³

Pomemben element v razumevanju odlagališč “dolgega trajanja” so ostanki lesenih konstrukcij, ki so bile dokumentirane na več bronastodobnih kulturnih mestih na vodnih krajih. Najpogostejše strukture predstavljajo leseni mostovi, postavljeni na plitvih jezerih, sotočjih ali na

⁴² Pregled mnenj pri: Müller 1993.

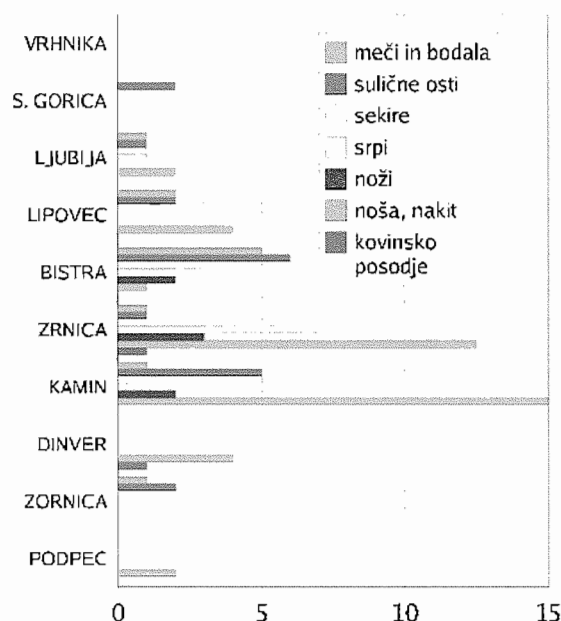
⁴³ Nekoliko manj številnim najdbam iz mlajšega halštata (bronaste fibule, plavutaste in tulaste sekire), sledi porast predmetov ob koncu srednjega in v starejšem delu poznega latena (meči, sulične osti, novčene najdbe, fibule, dve bronasti plastiki darovalcev?) ter v zgodnjem obdobju (fino namizno in transportno posodje, fibule, orodje in posamezni kosi vojaške opreme, ki je sicer pogostejša na drugih mestih; glej Vuga 1980; Potočnik 1986; Gaspari 2003).

1980; Bradley 1990; Hansen 1994; Schauer 1996; Wirth 2000; Bourke 2001).

³⁹ Teržan 1987, 70-77; Potočnik 1988-1989, 392; Šinkovec 1996, 148-150, 156, 162, Sl. 4-6.

⁴⁰ Torbrügge 1970-1971, 24-27; Hansen 1991, 166.

⁴¹ Dumont 2002, 142-143.

Slika 3: Zastopanost kovinskih najdb bronaste dobe na zahodnem delu Ljubljanskega barja.

rečnih otokih, s katerih so metali stvari v vodo. Poleg znane odlagališča Flag Fen / Fengate pri Peterboroughu, kjer so v okolici ostankov ploščadi odkrili večje število kosov bronastega orožja, orodja in nakita,⁴⁴ izpostavljamo svetišče z lesenim mostovžem na sotočju rek Spree in Havel v Berlinu-Spandau, od katerega se je ohranilo več vrst pilotov in deli ploščadi. V plasti mulja, ki se je formirala v mimi vodi enega od rečnih zalivov, so našli več bronastih mečev, bodal, suličnih osti in sekir iz zgodnje in srednje bronaste dobe. Najdbe izvirajo iz različnih delov severne, srednje in zahodne Evrope in nakazujejo, da je bilo svetišče v uporabi najmanj 100 let.⁴⁵ Lesena konstrukcija se omenja tudi v zvezi z bronastodobnimi kovinskimi najdbami (tulasta sekira, sulična ost in meč), na katere so naleteli ob gradnji elektrarne na Savi pri Medvodah leta 1951.⁴⁶ Meč naj bi bil najden 2 m globoko v produ med navpično zabiti količki, kar spominja na najdiščne okoliščine dveh polnoročajnih mečev, odkritih med elementi lesene kašte izvira v St. Moritzu.⁴⁷ V našem primeru razpolagamo zgolj z omembo lesenih kolov, na

	meči	bodala	sulične osti	sekre	sekire	srpi	noži	noša, nakit	pos.
Vrhnika									
Sinja G. - Rakiški dom			2						2
Ljubija - Hočevarica	2	1			1	1		2 sija	7
Lipovec	1	2	3		3			2 sija	11
Bistra - Zrnica	2	3	6	1	1	2	1	1 sija	17
Zrnica - Pekov graben	1		1	1	2	7	3	30 sija 1 sija	46
Kamin	2		5		2		2	15 sija 1 sija	26
Bevke	2	1	1		1	1		1 sija	7
Borovničica - Dinver								4 sija	5
Zornica	1		2		1				4
Podpec/Dolenje senožeti					1			2 sija	3
Podpec/Široka						1	1		2
Lipe/Kuhinja-Radna			1					7 sija	8
Črna v. v. vodovod									
Črna v. v. Farjevec			1						1
Črna v. v. Volar									
Livada - Dolgi breg				1					1
Špica - Gradščica			1		1	1	1	1 sija	5
Gradščica - Tronostovje			7	2	2				10
NEZNANA NAJDIŠČA					1	1	1		> 4
SKUPNO	8	7	30	8	16	15	9	> 67	> 155

Slika 4: Preglednica kovinskih najdb bronaste dobe v Ljubljani.

katere naj bi naleteli na bregu Ljubljane nasproti izliva Bistre,⁴⁸ vendar jih vse do danes ni bilo moč ponovno ugotoviti.

Bolj oprijemljiva izhodišča za študij pomena bronastodobnih najdb iz Ljubljane bo zagotovo omogočila temeljna analiza kovinskega gradiva oz. kronološki pregled zastopanosti predmetov glede na starejši in mlajši del KŽG, še posebej iz vidika maloštevilnosti grobov stopenj Bd D in Ha A. Vse namreč kaže, da znaten del poznobronastobnega gradiva sodi prav v starejšo stopnjo KŽG, s čimer se približuje časovnemu težišču depojev.⁴⁹ Medsebojno časovno izključevanje grobnih in depojskih najdb (med katere smiselno sodijo tudi vodne najdbe)⁵⁰ bi lahko nakazovalo, da slednje predstavljajo "določen substitut oziroma spremljavo" pogrebnim aktivnostim, še verjetneje pa gre za sledove intenzivne daritvene dejavnosti.⁵¹

Zaradi dinamike in načina odkrivanja lahko predmete iz struge obravnavamo zgolj kot zbirko posamičnih najdb, za katere razen redkih primerov, kot so (sicer vprašljive) okoliščine omenjenega meča tipa Sauerbrunn

⁴⁴Pryor et al. 1992.

⁴⁵Schwenzer 1997.

⁴⁶Šinkovec 1995, 69, 81, 105; T. 18: 104; 23: 141; 30: 207. Kulni kompleks na Savi je verjetno povezan z izrazito prehodnim značajem lokacije na koncu globoke soteske s strmimi konglomeratnimi stenami, kjer reka vstopi na ravnico med Medvodami in Mednim.

⁴⁷Rageth 2002.

⁴⁸Korošec 1963, 10, op. 4.

⁴⁹Gledano na splošno sta stopnji Ha A in B v Ljubljani precej enakovredno zastopani.

⁵⁰Bolj kot medsebojno časovno izključevanje vodnih in grobnih najdb izstopa kvalitativna razlika v njihovi sestavi oz. odsotnost bogatejših pokopov. H kronološkimi in regionalnim razmerjem med obema kategorijama najdb glej Torbrügge 1970-1971; Bradley 1990, 99-106.

⁵¹Čerče, Turk 1996, 29; Šinkovec 1996, 154-156.

ali pričanje Dermastie o legi posameznih zvrsti predmetov v strugi med Špico in Prulskim mostom v Ljubljani,⁵² ni sporočenih nobenih posebnih podatkov o kontekstu.⁵³ V tej zvezi so posebno zanimive najdbe tipološko podobnih oz. enakih predmetov, odkrite bolj ali manj skupaj. To so npr. dve plavutasti sekiri iz zbirke Hradecky,⁵⁴ ki tako kot ostale najdbe iz te zbirke verjetno izvirata iz struge na območju izliva Gradaščice, plavutasti sekiri iz struge pri Lipovcu,⁵⁵ tulasti sekiri iz Kamina ali več (ožganih!) bronastih igel iz ene same poglobitve nad izlivom Borovniščiце. Izjemno pomembne rezultate bodo prinesle metalurške raziskave, ki so bile zaenkrat opravljene le na manjšem delu kovinskih najdb iz Ljubljane. Analiza vsebnosti kovin gradiva iz struge v mestnem jedru je namreč pokazala, da so bili nekateri predmeti izdelani iz iste litine,⁵⁶ iz Ljubljane pa je znanih tudi več kosov orožja, ki so bili zaradi nizke vsebnosti kositra komajda primerni za bojevanje. Po eni od razlag gre za manjvredne predmete, izdelane zgolj za darovanje,⁵⁷ čeprav med orožjem iz vode prevladujejo večinoma kvalitetni in nepoškodovani primerki.

Kompleks bronastodobnih predmetov iz Ljubljane dopolnjujejo posamične kovinske najdbe iz šotnih plasti na severnem in vzhodnem delu Barja,⁵⁸ ki s podobno funkcionalno strukturiranostjo, kot jo imajo najdbe iz vode, nakazujejo, da jih lahko prej kot z naključnimi izgubami ob zahajanjih v močvirje ali pri gospodarski izrabi barjanskih virov povezujemo z namernim odlaganjem. Zanimivo okoliščino predstavlja dejstvo, da je bilo nekaj bronastih predmetov odkritih na območju izžanskih kolišč, vendar v plasteh, ki so se odložile po koncu obstoja naselbin.⁵⁹

⁵²Dnevnik Arheološkega oddelka NMS – 11. 1. 1941; Šinkovec 1996, 159.

⁵³Večina najdb je bila odkrita med amaterskimi preiskovanji, le manjši del pa med organiziranimi posegi. Po zagotovilih najditeljev so najdbe ležale bodisi prosto na sprani ilovici, ali pa v sedimentu, ki ga vodni tok nanaša v poglobitve in razpoke v ilovici.

⁵⁴Šinkovec 1995, 57-58, T. 13: 73-74.

⁵⁵Potočnik 1988-1989, 390, T. 6: 32-33.

⁵⁶Za podatek se zahvaljujem Rafku Urankarju.

⁵⁷Schauer 1996, 389.

⁵⁸Glej Šinkovec 1995.

⁵⁹Npr. kratek jezičastoročajni meč, datiran v srednjo bronasto dobo (Šinkovec 1995, 103, T. 29: 203), ki je bil odkrit na območju Dežmanovih izžanskih kolišč. "Er lag einen halben Meter höher im Moore, als die Kupfer- und Knochengeschätze" (Müllner 1879, 147). En meter nad naselbinskimi najdbami naj bi bilo najdeno tudi bronasto triangularno bodalo iz stopnje Bd A2 (Šinkovec 1995, 99, T. 28: 193), podobno pa velja tudi za iglo s trombastim zaključkom, datirano na začetek železne dobe (Vuga 1980, 201, Sl. 2: 5).

Človeške kosti iz struge Ljubljane

Čeprav je iz Ljubljane znanih več potencialnih grobiščnih kompleksov iz časa med koncem srednje in pozno bronasto dobo, v katerem prevladuje sežiganje umrlih, nam le ti seveda ne ponujajo prepričljivih argumentov za tezo o pogrebnem značaju obravnavanega človeškega skeleta, saj nenazadnje izvira iz območja, ki bi mu še najlažje pripisali funkcijo svetega mesta, namenjenega skupinskim ali zasebnim daritvam vojakov, trgovcev in popotnikov. Kljub temu ne gre za osamljen primer, saj iz struge Ljubljane poznamo precej kostnih ostankov ljudi.

Eno najzanimivejših najdb iz barja predstavlja čoln deblak z dvema vesloma in lobanjo, odkrit pri gradnji železnice čez strugo Stare Ljubljane v sredini 19. stoletja. O najdbi, na katero so naleteli v globini kar 10 m pod šoto, ni natančnejših podatkov,⁶⁰ vendar morda predstavlja dokaz za v našem prostoru neznano pogrebno prakso. Pokop v ladji ali čolnu kot sredstvu za potovanje v onostranstvo, ki je izpričan že s pogrebnimi ladjami farao-nov Starega kraljestva, sicer sodi med osrednje simbolne izraze prazgodovinske zahodne in severne Evrope. Opozorimo naj na deblak iz brodišča Verdenet (commune de Chatenoy-en-Bresse), ki je poleg lobanje vseboval še poznobronastodobno iglo,⁶¹ ter poškodovano krsto v obliki čolna iz zamočvirjenega jezera pri Alva Myrju na Gotlandu, v kateri so našli spodnji del skeleta, meč in fibulo iz periode II/III.⁶² Tovrsten način pokopa se občasno pojavlja tudi v latenu, kot kaže hrastova krsta v obliki čolna iz osušene struge pri Châtenay-Mâcheron (commune Chaumont, Dép. Haute-Marne), v kateri so poleg celotnega skeleta našli še dva meča srednjelatenske sheme in sulično ost.⁶³ Nejasen je vzrok potopitve masivnega deblaka s skeletom mladeniča, ki je bil odkrit leta 1961 v Dnjepru pri Pesčanoe (rajon Zolotonoša, področje Čerkasy). V čolnu je bilo še 15 bronastih posod grške izdelave, ki najdbo, oddaljeno več kot 400 km od najbližje grške naselbine na Črnem morju, datirajo v 4. stoletje pr. n. š.⁶⁴ Motiv pogrebne ladje predstavlja tudi eno osrednjih tem v nordijski mitologiji.⁶⁵

Tudi med ostalim osteološkim materialom iz Ljubljane, o katerem beremo v arhivskih virih ali pa je bil dokumentiran v novjšem času, prevladujejo lobanje, medtem ko se ostalih kosti ni pobiralo, niti registriralo. Skupno je zna-

⁶⁰Müllner 1892, 18.

⁶¹Dumont 2002, 144.

⁶²Torbrügge 1970-1971, 81, Abb. 1.

⁶³Ib., 103-104, Abb. 3.

⁶⁴Rolle 1984, 519-520, Taf. 37.

⁶⁵Müller-Wille 1968-1969.

nih vsaj 16 bolj ali manj ohranjenih lobanj in sicer po ena iz struge na Vrhnikih⁶⁶ in pri čistilni napravi pri Sinji Gorici,⁶⁷ dve lobanjski kosti iz struge vzdolž Lipovca,⁶⁸ dva kosa iz struge pri Treh Lesnicah,⁶⁹ cela lobanja iz izliva Pekovega grabna,⁷⁰ dva kosa iz Kamina⁷¹ ter po eden iz struge nad Dinverjem in iz izliva Šivčevega grabna.⁷² Pet lobanj je brez podatkov o najdišču.⁷³

Preliminarni pregled dostopnih lobanj, ki brez izjeme kažejo sledove dolgotrajne lege v vodi (počrnlost ali temno rjava obarvanost, podobna kostem iz kolišč), ni odkril očitnih poškodb, zaradi česar se nam pri njihovi interpretaciji porajajo sicer podobna, vendar kronološko in forenzično še bolj diferencirana vprašanja kot pri skeletu. Izstopa številčnejši pojav lobanjskih kosti v Kaminu, čeprav ga ne moremo neposredno povezati z izpričanimi koncentracijami predmetov bronaste dobe, poznolatenskega ali zgodnjemerimskega obdobja.

Kljub omenjenim "filtrom" tafonomskega značaja bi lahko prevlada lobanj nakazovala selektivno potopitev delov skeleta, ki je izpričana tudi drugod po Evropi. Posamične najdbe lobanj so predmet razprave R. Bradleya in K. Gordona, ki sta leta 1988 obravnavala kar 299 primerkov iz Temze in 48 iz pritoka Walbrook.⁷⁴ Radiokarbonska analiza slednjih je pokazala različne datacije, ki segajo od neolitika, pozne bronaste dobe, konca železne dobe, do rimskega obdobja in visokega srednjega veka. V zvezi z lobanjami iz pozne bronaste dobe sta domnevala, da bi zaradi redkosti pokopov tega časa na kopnem lahko govorili o rekah kot kraju za odlaganje umrlih. Do sklepa o obstoju alternativnih načinov pokopavanja ob koncu bronaste dobe je prišla tudi A. Dumont v obravnavi 34 lobanj iz Saône, ki sicer niso bile datirane in jih tudi ni moč neposredno povezati z bližnjimi najdišči na kopnem.⁷⁵ Domneve o pogrebnem značaju dela človeških kosti iz rek so do neke mere potrdila izkopavanja Oxford Archaeological Unit v Temzi pri Etonu, med katerimi so dokumentirali jasne sledove pokopavanja na rečnih otokih. Odkrite lobanje in kosti pripadajo vsaj 15 osebam, med katerimi jih je bilo osem datiranih v čas med 1300-200 pr. n. š. Enega od otokov so obkrožali leseni piloti, ki so jih interpretirali kot priveze

za pogrebne ladje. Kot kažejo najdiščne okoliščine skeletov, so bila trupla ali njihovi deli obtežena in potopljena v vodo, odsotnost sledi mrhovinarjev pa priča o tem, da trupla prej niso bila izpostavljena na kopnem. Sodeč po vrezih, so v nekaterih primerih najprej odstranili meso s trupel, nato pa gole kosti položili v vodo.⁷⁶

Poleg pogrebnih obredov in nasilja se med možnimi vzroki za pojav človeških kosti v vodi izpostavljajo še nesreče in utopitve, ki pa jih arheološko skoraj ni mogoče dokazati. Napis oz. kenotaf iz Putincev v vzhodnem Sremu (CIL III 3224), ki se najbrž nanaša na enega izmed avgustejskih posegov v Panoniji, omenja desetletnega amantinskega dečka, ki je utonil v Ljubljani (*flumen Hemonia*). Med primeri iz literarnih virov je za nas zanimiva pripoved Pavla Diakona o langobardskem kralju Aripertu, ki je v letu 712 zaradi pritiska protikralja in Bavarcev hotel prebegniti k Frankom. Z delom kraljevskega zaklada je skušal preplavati Ticino pri Pavii, a je pri tem utonil (*Historia Langobardorum*, VI 35).

Sledovi nasilne smrti v bronasti dobi

Primeri nasilnih poškodb na ostankih ljudi iz mlajše in pozne bronaste dobe so zaradi prevladujočega žganega pokopa razmeroma maloštevilni, njihove narave pa ni moč vedno pojasniti z bojevanjem, čeravno se le to pogosto zdi najbolj sprejemljiva razlaga.⁷⁷ Med ostalimi možnimi vzroki se zarisujejo še eksekucije, umori in obredni uboji ter rane, ki so bile zadane že po smrti.⁷⁸ Dokazi za nasilno smrt oz. poškodbe so največkrat dokumentirani pri truplih (*bog bodies*) iz barij in močvirij severne in zahodne Evrope. Do danes je iz Irske, Velike Britanije, Nizozemske, severne Nemčije in Danske znanih več kot 2000 najdb človeških teles obeh spolov, med katerimi od okoli 100 datiranih večina sodi v čas med 1000 pr. n. š. in 250 n. š. Uveljavljena je domneva, da gre za ritualno usmrčene osebe, ki so bile največkrat zadavljene oz. obešene (npr. Tollund, Elling), utopljene (Windeby), zabodene (Huldremose, Kayhausener Moor), ali pa so imele prerezane vratove (Grauballe) ali hude poškodbe glave.⁷⁹ Oseba neugotovljenega spola, najdena v barju pri Möllnu na Pomorjanskem, je imela poškodbe na zadnji strani lobanje, ob truplu pa je ležala cula s kosi jantarja in bronastim bodalom.⁸⁰

Rane oz. poškodbe najdemo tudi na skeletih iz grobov in pri žrtvah, ki so bile vržene v obrambne jarke ali jame na

⁶⁶Horvat 1990, 58, op. 6; zasebna hramba.

⁶⁷Zasebna hramba.

⁶⁸NMS; zasebna hramba.

⁶⁹Zasebna hramba.

⁷⁰Arhiv AO NMS, št. 13.

⁷¹Arhiv AO NMS, št. 13.

⁷²Vuga 1981, 305.

⁷³Zasebna hramba.

⁷⁴Bradley, Gordon 1988; Bradley 1990, 107-109.

⁷⁵Dumont 2002, 143-144.

⁷⁶Denison 2000.

⁷⁷Harding 2000; Osgood et al. 2000.

⁷⁸Berg et al. 1981.

⁷⁹Chamberlain, Parker Pearson 2001, 50-82.

⁸⁰Dieck 1965, Nr. 269.

napadenih naselbinah ali pokopane v provizoričnih grobovih na mestih, kjer so padle. O tem govore npr. številni skeleti in dislocirane kosti iz jarkov in vkopov na gradišču Skalka pri Velimu na Češkem, ki jih izkopavalci povezujejo z nasilnim uničenjem naselbine ob koncu srednje bronaste dobe. Velik del človeških ostankov je bil odkrit skupaj s prestižnimi predmeti (npr. zlato žico, bronastimi zapestnicami in iglami), kar nakazuje, da so skeleti najverjetneje povezani z obrednim žrtvovanjem ljudi. Poškodbe na delu kosti izpričujejo tudi možnost kanibalizma.⁸¹ V Stillfriedu so pod nasipom iz mlajšega dela KŽG odkrili truplo mlajše ženske s hudimi poškodbami lobanje, ki so bile verjetno zadane ob napadu ali v okviru žrtvovanja.⁸²

Med poškodbami na skeletnih ostankih prevladujejo rane projektilov, saj se le ti največkrat ohranijo v arheološkem zapisu, medtem ko rane, povzročene s sekanjem ali vbadanjem ter orožjem iz organskih materialov, na kosteh ne pustijo nujno sledi. Iz predkovinskih obdobij in bakrene dobe Evrope poznamo celo vrsto človeških okostij z zadržimi kamnitimi konicami puščic,⁸³ ki potrjujejo, da sta v času pred bronasto dobo lok in puščica predstavljala glavno napadalno orožje. Čeprav je puščica pogosto dokumentiran vzrok nasilne smrti tudi v mlajših obdobjih prazgodovine, jo od konca zgodnje bronaste dobe naprej začne izpodrivati sulica. Iz našega prostora omenimo bronasto trirobo puščično ost, zadržto v zgornji del stegenice skeleta, ki je bil odkrit v halštatskem grobu na Vačah. Na podlagi balistične analize je Bartel sklepal, da je puščico izstrelil konjenik, žrtev pa naj bi bila zadeta od zadaj. Smrt je nastopila šele naknadno, zaradi vnetja.⁸⁴ Skelet iz srednjebronastodobne gomile na Windbergsattel pri Klingsu v južni Turingiji je imel v ledvenem vretencu zadržto dvo-krilno bronasto ost. Puščica, izstreljena v hrbet, je povzročila takojšnjo paralizo, medtem ko je smrt domnevno nastopila šele po naknadno zadanih udarcih oz. zadetkih.⁸⁵ Iz časa kulture grobnih gomil izvira tudi grobna najdba skeleta iz Stettina pri Karlstadu, pri katerem je puščična ost štrlela iz humerusa. Glavni deli skeleta so manjkali, zato natančnega vzroka smrti ni bilo moč ugotoviti.⁸⁶

Sledovi poškodb, ki so jih povzročile sulice oz. kopja, so precej redki. V že omenjenem grobu 122 na nekropoli Hernádkak na Madžarskem, ki sodi na konec zgodnje bronaste dobe, so odkrili moški skelet, pri katerem je bila v

medenični predel zasajena bronasta ost z rombičnim listom.⁸⁷ Podobno najdbo poznamo iz groba v Over Vindinge (Svaerdborg) na Danskem, kjer je bil v medenico zadet moški. Poškodbo je preživel, saj se je kost zarasla okoli kopja.⁸⁸

Sulične osti so predstavljale morilsko orožje tudi v primeru petih skeletov iz Tormartona v Gloucestershiru, kjer so bile žrtve vržene v jarek, interpretiran kot del linearne strukture v poznobronastodobni krajini, in nato zasute z apnenčastimi ploščami. Na medenici ene od oseb so našli vdrtno osti z rombičnim presekom, medtem ko je med vretenci drugega skeleta, ki je imel tudi hude poškodbe glave, še tičala sulična ost, v medenici pa so odkrili le še konico druge.⁸⁹ Podobno uporabo sulice izkazuje tudi skelet iz kraja Dorchester-on-Thames, Oxfordshire, radiokarbonsko datiran v čas 1260-990 pr. n. š., pri katerem je bila v medenici prav tako odkrita le še konica bronaste osti. Ta se je odlomila ob potegu orožja iz telesa, kar nakazuje, da je bila tudi v tem primeru verjetneje uporabljena za suvanje, ne pa kot kopje.⁹⁰ Da v naštetih primerih ne gre nujno za rane, pridobljene v boju, pričata dva železnodobna grobova iz Garton Slacka, v katerih je bilo poleg skeletov odkritih 14 oz. 11 osti sulic. Glede na njihovo lego v obeh grobovih domnevajo, da so pri pogrebem obredu polovico osti zadržli v trupli, ostale pa razmetali po jami.⁹¹

Sklep

Najdiščne okoliščine bronaste sulične osti iz zbirke grofa Lichtenberga osvetljuje rokopis kustosa Ložarja, ki navaja, da je sulična ost tičala v prsnem košu skeleta, odkritega julija 1938 v strugi Ljubljani nedaleč od izliva Bistre. Iz skopega, a verodostojnega poročila je moč razbrati, da gre za skelet človeka, ki je živel nekje v času med srednjo in pozno bronasto dobo.

Najdbe ni moč obravnavati izolirano, saj so iz neposredne okolice znane razmeroma številne kovinske najdbe, ki vključujejo predvsem orožje ter le malo orodja in predmetov iz t. i. ženskega repertoarja. Predstavljene okoliščine dopuščajo sklepanje, da je območje izliva Bistre bilo naravno svetišče, v katerem so se med 16. in 11. stoletjem pr. n. š. bolj ali manj kontinuirano odvijale skupinske ali zasebne daritve bojevnikov, trgovcev ali popotnikov. Sakralni značaj lokacije nakazujejo tudi nenavadno dobra ohranjenost in nepoškodovanost večine predmetov, v prid

⁸¹Hrala et al. 1992, 300-305, Fig. 8-11.

⁸²Breitinger 1976.

⁸³Glej pri Cordier 1990; Osgood et al. 2000, 19-20, 46-48.

⁸⁴Bartels 1895.

⁸⁵Feustel 1958, 8, Taf. 32: 4-6.

⁸⁶Osgood et al. 2000, 73.

⁸⁷Bóna 1975, 150, Taf. 155: 4; Osgood et al. 2000, 73, Fig. 4.2.

⁸⁸Osgood et al. 2000, 73.

⁸⁹Ib., 22-23, Fig. 2.7, 2.8.

⁹⁰Ib., 22.

⁹¹Ib., 23.

tej domnevi pa govori tudi najdba vrbovolistne sulične osti, ki so značilne skoraj izključno za religiozne kontekste in za razliko od plamenastih primerkov najverjetneje niso sodile v standardno oborožitev bojevnikov.⁹²

Te najdbe obenem predstavljajo tudi podlago za domnevo, po kateri nasilne smrti človeka – verjetno moškega – ni moč pojasniti z njegovo udeležbo v vojaškem spopadu, temveč prej z ubojem oz. eksekucijo v okviru posebnega obreda, najverjetneje povezanega z vodo. V kolikor gre za žrtvovanje ljudi, primerljivo s praksami železnodobnih prebivalcev severne Evrope, bi bilo lahko samo dejanje povezano npr. z javno daritvijo ob pomembnem vojaškem dogodku ali z usmrtitvijo zaradi storjenih zločinov, bolezni ali drugih odstopanj. Po drugi domnevi je bila ost zasajena v telo šele po smrti, kot ritualni uboj, ki naj bi nadomestil smrt v boju.

Kontinuiteta odlaganja na območju izliva Bistre, ki se v topografskem, morda pa tudi ambientalnem smislu vse do danes ni bistveno spremenilo, poraja tudi vprašanja o vzrokih za izbiro tega kraja za darovanje. Sotočje je ležalo na neposeljenem in neobdelanem barjanskem območju. V tem je podobno nekaterim območjem prazgodovinske Evrope, kjer sodijo močvirja med najbolj priljubljene kraje izvajanja kulturnih praks. Poleg sugestivne okolice samega izliva so lahko o prvotni izbiri kraja morda odločali tudi naravni pojavi, kot je npr. udar strele ali posebni dogodki (velike bitke, nesreče...), ki so se za dlje časa vtisnili v kolektivni spomin.

LITERATURA

- ALMAGRO-GORBEA, M. 1996, Sacred Places and Cults of Late Bronze Age Tradition in Celtic Hispania. – V: SCHAUER 1996, str. 43-79.
- AVILA, R. A. 1983, *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*. – *Prähistorische Bronzefunde* V/1, München.
- BARTELS, M. 1895, Ueber einen angeschossenen Menschenknochen aus dem Gräberfelde von Watsch in Krain. – *Mitt. Anthr. Ges.* 25, str. 177-180.
- BERG, S., ROLLE, R., SEEMANN, H. 1981, *Der Archäologe und der Tod. Archäologie und Gerichtsmedizin*. – C. J. Bucher, München und Luzern.
- BÓNA, I. 1975, *Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. – *Archaeologia Hungarica* 49, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BOURKE, L. 2001, *Crossing the Rubicon: Bronze Age Metalwork from Irish Rivers*. – *Bronze Age Studies* 5, Galway.
- BRADLEY, R. 1990, *The passage of arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*. – Oxbow, Cambridge.
- BRADLEY, R., GORDON, K. 1988, Human skulls from the River Thames, their dating and significance. – *Antiquity* 62, str. 503-509.
- BREITINGER, E. 1976, Das Kalvarium unter dem späturnfelderzeitlichen Wall von Stillfried an der March. – *Forschungen in Stillfried* 2, str. 86-100.
- CHAMBERLAIN, A. T., PARKER PEARSON, M. P. 2001, *Earthly remains: the history and science of preserved human bodies*. – British museum Press, London.
- CORDIER, G. 1990, Blessures préhistoriques animales et humaines avec armes ou projectiles conservés. – *Bulletin de la Société préhistorique Française* 87, str. 462-481.
- ČERČE, P., TURK, P. 1996, Depoji pozne bronaste dobe – najdiščne okoliščine in struktura najdb. – V: B. TERŽAN (ur.), *Deposke in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II*. – Kat. in monogr. 30, Ljubljana, str. 7-30.
- DENISON, S. 2000, News. Burial in water "normal rite" for 1000 years: skeletons, animal skulls and other Iron Age offerings found in Thames. – *British Archaeology* 53, June 2000.
- DIECK, A. 1965, *Die europäische Moorleichenfunde*. – *Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte* 5, Neumünster.
- DULAR, J. 1978, *Podzemelj*. – Kat. in monogr. 16, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- DUMONT, A. 2002, *Les passages à gué de la Grande Saône, Approche archéologique et historique d'un espace fluvial*. – *Revue archéologique de l'Est*, Suppl. 17, Dijon.
- EHRENBERG, M. 1980, The occurrence of Bronze Age Metalwork in the Thames: An Investigation. – *Trans. London Middlesex Archaeol. Soc.* 31, 1980, str. 1-15.
- FEUSTEL, R. 1958, *Bronzezeitliche Hügelgräberkultur im Gebiet von Schwarza (Südthüringen)*. – *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens* 1, Weimar.
- GASPARI, A. 2003, *Latenske in zgodnjerske najdbe iz Ljubljane*. – Ljubljana.

⁹²Turk 1996, 77.

- GEDL, M. 1995, *Die Sichel in Polen*. – Prähistorische Bronzefunde XVIII/4, Stuttgart.
- HÄNSEL, B. 1968, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. – Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 8. – Rudolf Habelt Verlag, Bonn.
- HANSEN, S. 1991, *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Main-Gebiet*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 5, Bonn.
- HANSEN, S. 1994, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21, Bonn.
- HANSEN, S. 1997, *Sacrificia ad flumina – Gewässerfunde im bronzezeitlichen Europa*. – V: A. in B. HÄNSEL (ur.), *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas* (Bestandskataloge 4), Berlin, str. 29-34.
- HARDING, A. F. 1995, *Die Schwerter in ehemaligen Jugoslawien*. – Prähistorische Bronzefunde IV/14, Stuttgart.
- HARDING, A. F. 2000, *European Societies in the Bronze Age*. – Cambridge World Archaeology, University Press, Cambridge.
- HORVAT, J. 1990, *Nauportus*. – Dela 1. razr. SAZU 33, Ljubljana.
- HRALA, J., SEDLÁČEK, Z., VÁVRA, M. 1992, Velim: a hill-top site of the Middle Bronze Age in Bohemia. – *Památky archeologické* 83/2, str. 288-308.
- JAKOB-FRIESEN, G. 1967, *Bronzezeitlichen Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens*. – Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 17, Hildesheim.
- KOROŠEC, J. 1963, *Prazgodovinsko kolišče pri Blatni Brezovici*. – Dela 1. razr. SAZU 14, Ljubljana.
- KOS, M. 1999, *Keramika iz Bevk*. – Argo 42/1, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, str. 67-71.
- KYTILICOVA, O. 1991, *Die Bronzegefäße in Böhmen*. – Prähistorische Bronzefunde II/12, Stuttgart.
- LAVRSEN, J. 1982, *Weapons in Water. A European Sacrificial Rite in Italy*. – *Analecta Romana Instituti Danici* 10, str. 7-25.
- LOGAR, N. 1986, Ljubljana. Izliv Zrnice. – *Var. spom.* 28, str. 294.
- LOŽAR, R. 1938, *Rimska najdba iz Polhovega gradca*. – Glas. Muz. dr. Slov. 19, str. 85-108.
- LOŽAR, R. 1939, *Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji*. – Glas. Muz. dr. Slov. 20, str. 180-225.
- LOŽAR, R. 1943, *Šila in bodala iz stavb na kolih*. – Glas. Muz. dr. Slov. 23, str. 62-76.
- MOZSOLICZ, A. 1985, *Bronzefunde aus Ungarn*. Depofunde von Aranyos, Kurd und Gyermely, Budapest.
- MÜLLER-WILLE, M. 1968-1969, *Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte*. – Offa 25-26, str. 7-203.
- MÜLLER, F. 1993, *Argumente zu einer Deutung von "Pfahlbaubronzen"*. – Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte 76, str. 71-92.
- MÜLLNER, A. 1879, *Emona. Archäologische Studien aus Krain*. – Laibach.
- MÜLLNER, A. 1892, *Einbäumler im Moraste*. – Argo 1, str. 18.
- OSGOOD, R., MONKS, S., TOMS, J. 2000, *Bronze Age Warfare*. – Sutton publishing, Phoenix Mill.
- PAVLIN, P. 2001, *Bronastodobni srpi na področju Slovenije, Panonije in na zahodnem Balkanu*. – Magistrska naloga, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- POTOČNIK, M. 1986, Ljubljana. – Arh. preg. 1986, str. 170-172.
- POTOČNIK, M. 1988-1989, *Bakreno- in bronastodobne podvodne najdbe iz Bistre in Ljubljane na Ljubljanskem barju*. – Arh. vest. 39-40, str. 387-400.
- PRYOR, F., FRENCH, C. A. I., SCAIFE, R., ROBINSON, M., NEVE, J., TAYLOR, M. HALSTEAD, P., CAMERON, E., ANDERSON, K. J., BARRETT, J. C., COOMBS, D. 1992, *Special section: Current research at Flag Fen, Peterborough*. – Antiquity 66, str. 493-531.
- RAGETH, J. 2002, *Die bronzezeitliche Quellwasserfassung von St. Moritz (Graubünden)*. – V: L. ZEMMER-PLANK (ur.), *Kult der Vorzeit in den Alpen. Opfergaben-Opferplätze-Opferbrauchtum*. – Verlagsanstalt Athesia-Bozen, str. 493-501.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1996, *Die Lanzen-, Speer und Pfeilspitzen in Mähren*. – Prähistorische Bronzefunde VI/2, Stuttgart.
- ROLLE, R. 1984, s.v. Dnjepr, RGA V, str. 515-544.
- SCHAUER, P. 1996, *Naturheilige Plätze, Opferstätten, Deponierungsfunde in Süd- und Ostpolen*. – V: SCHAUER 1996, str. 381-416.

- SCHAUER, P. 1996 (ur.), *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas*. Ergebnisse eines Kolloquiums in Regensburg 4.-7. Oktober 1993. – Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie 2, Bonn.
- SCHWANZER, S. 1997, "Wanderer kommst Du nach Spa?". Der Opferplatz von Berlin-Spandau. Ein Heiligtum für Krieger, Händler und Reisende. – V: A. in B. HÄNSEL (ur.), *Gaben an die Götter*. Schätze der Bronzezeit Europas (Bestandskataloge 4), Berlin 1997, str. 61-66.
- STARE, F. 1953, Pomemben zaklad z Vrhnike (Naupertus). – *Arh. vest.* 4, str. 94-104.
- ŠINKOVEC, I. 1995, Katalog posameznih kovinskih najdb bakrene in bronaste dobe. – V: B. TERŽAN (ur.), *Deposke in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem I*. – Kat. in monogr. 29, Ljubljana, str. 29-127.
- ŠINKOVEC, I. 1996, Posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe. – V: B. TERŽAN (ur.), *Deposke in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II*. – Kat. in monogr. 30, Ljubljana, str. 125-163.
- TAROT, J. 2000, *Die bronzezeitlichen Lanzenspitzen der Schweiz*. – Universität Forschungen zur prähistorischen Archäologie 66, Bonn, Habelt.
- TERŽAN, B. 1987, Verovanje in obredi. – V: *Bronasta doba na Slovenskem: 18. – 8. st. pr. n. š.* – Narodni muzej Ljubljana, Ljubljana, str. 65-78.
- TORBRÜGGE, W. 1970-1971, Vor- und Frühgeschichtliche Flußfunde. Zur Ordnung und bestimmung einer Denkmälergruppe. – *Ber. Röm. Germ. Komm.* 51-52, str. 3-146.
- TURK, P. 1994, *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu*. – Magistrska naloga, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- TURK, P. 1996, Poznobronastodobne vrbovolistne sulične osti. – *Ptujski zbornik* VI/1, Zgodovinsko društvo Ptuj, Ptuj, str. 73-84.
- UHLIŘ, H. 1956, *Historiat osuševalnih del na Ljubljanskem barju*. Knjiga I. – Uprava za vodno gospodarstvo ljudske republike Slovenije, Publikacija 1, Ljubljana.
- VUGA, D. 1980, Železnodobna najdišča v kotlini Ljubljanskega Barja. – *Situla* 20/21, str. 199-209.
- VUGA, D. 1981, Prevalje pod Krimom. – *Var. spom.* 23, str. 305.
- WEGNER, G. 1976, *Die vorgeschichtlichen Flußfunde aus dem Main und aus dem Rhein bei Mainz*. – Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A 30, Kallmunz-Opf.
- WIRTH, S. 2000, Die Funde aus der Donauschleife bei Schäftall in Bayern. – L. BONNAMOUR (ur.), *Archéologie des Fleuves et des Rivières*. – Éditions Errance, Paris, str. 84-92.